

Pilskalnu funkcija dzelzs laikmetā

Ernests Sviklis

Vispārīga informācija

Pilskalni ir tradicionāla nocietināta dzīvesvieta. Lai gan tie sāk parādīties jau bronzas laikmetā, savu uzplaukumu tie piedzīvo tieši dzelzs laikmetā, īpaši tā beigās. Pilskalnu izmēri un formas var būt ļoti dažādi, sākot no nelieliem, piemēram, kā Puzes pilskalns un beidzot ar tādiem arheoloģiskajiem kompleksiem kā Daugmale, Tērvete, Aizkraukle un Mežotne. Pilskalni kalpoja kā patvērums kara gadījumā, kā administratīvais centrs pilsnovadam un kā saimniecības un tirdzniecības vieta. Visa aktīvā sabiedriskā dzīve dzelzs laikmetā bija koncentrējusies tieši pilskalnās.

Lai labāk pildītu aizsardzības funkcijas, pilskalni tika mākslīgi piemēroti – to nogāzes tika stāvinātas, tika veidoti grāvji un vaļņi. Tos parasti veidoja lēzenākajā pilskalna pusē, lai labāk pasargātu uzbrukuma gadījumā. Uzeja pilskalnā arī tika veidota tā, lai kalnu būtu vieglāk aizsargāt, piemēram, bieži uzeja tika veidota pulksteņa rādītāja virzienā, lai uzbrucējiem būtu grūtāk sevi pasargāt no šķēpiem un bultām, reizē cīnoties ar aizstāvjiem (parasti vairogs ir kreisajā rokā un zobens labajā – virzoties pa uzeju pulksteņa rādītāja virzienā, ieroči jāapmaina vietām, lai sevi pasargātu un tas ir apgrūtinoši). Tāpat pilskalnās izvēlējās veidot vietās, kur ir ūdeņi – tas kalpoja ne tikai saimnieciskām vai tirdzniecības vajadzībām, bet arī aizsardzībai. Tā, piemēram, virkne pilskalnu izvietoti starp lielu upi un kādu tās pieteku (Daugmale), upmalā (Aizkraukle) vai pie ezera (Talsi). Dzīvesvietas, kas gan nebija pilskalni, mēdza izvietot pat uz salām – tās sauca par ezerpilīm (Āraišu ezerpils). Aizsargbūves varēja būt guļbaļķu sienas vai palisādes, grāvis un valnis, varēja būt arī torņi. Aizsargbūves varēja būt izvietotas vairākās kārtās.

Nav ziņu par visiem pilskalniem, kā administratīviem centriem, bet ir skaidrs, ka pilskalns kontrolēja tuvāko apkaimi. Atsevišķos gadījumos zināms, ka pilskalns varēja būt centrs plašam pilsnovadam un kontrolēt apkārtējos pilskalnus vai pat būt veselās zemes centrs (Jersika).

Ap pilskalnu varēja būt izvietota plaša priekšpils, kura varēja būt sākot no viena un līdz pat vairākus desmitus hektāru plaša. Ja pats pilskalns, visbiežāk, kalpoja tieši aizsardzības nolūkiem, tad priekšpilī bija koncentrējusies saimniecība un tur notika aktīva darbība – strādāja amatnieki un notika tirdzniecība. Arheoloģiskie izrakumi ļauj izšķirt kalēju smēdes, rotkaļu un podnieku darbnīcas, kā arī ēkas, kas pildīja noliktavu, kūšu, klēts un citas funkcijas. Tāpat izrakumu atradumi (svari un atsvariņi) ļauj noteikt vietas, kur uzturējās tirgotāji. Tirdzniecība pamatā noritēja maiņas ceļā – atbraucēji mainīja savas preces pret vietējām, bet atsevišķos gadījumos lietoja arī protonaudu (lietas, kuras bija vērtīgas un kalpoja naudas vietā) – ozeriņus (aptuveni 100 gramus smagi sudraba stienīši), dzintaru un kauri gliemežvākus. Tāpat pilskalnus var atrast monētas no dažādām tālām un tuvām zemēm, kas liecina par tirdzniecības sakariem, bet, visticamāk, lietotas kā svara sudrabs.

Pilskalnu nozīme būtiski mazinājās ap 13.gs - krusta karu laikā, kad ienākošie krustneši ar būtisku tehnisko pārsvaru un aplenkuma ierīcēm tos padarīja par maznozīmīgām aizsardzības būvēm. Bijušie pilsnovadu centri kļuva par administratīviem un militāra atbalsta centriem jaunajai varai.

Mūsdienas pilskalni ir vienīgie dabā skaidri saskatāmie dzelzs laikmeta objekti – atsevišķos gadījumos tie ir kļuvuši par pilsētas ainavas objektiem (piemēram Talsi, Kandava), populāriem tūrisma apskates punktiem (piemēram, Turaida (kur gan šobrīd uz senā pilskalna ir uzcelta mūra pils), Tērvete, Daugmale), redzami ceļmalās (Asote) vai pat kļuvuši par parku daļām (Ugāle), savukārt, daļa pilskalnu slēpjas mežu biezokņos vai gadsimtu gaitā noarti tā, ka tos

nevar vairs redzēt. Pilskalni caur arheoloģiskajiem izrakumiem mums stāsta par cilvēku ikdienu un sadzīvi, par paradumiem un lietām ap viņiem.

Mg.hist. Normunds Jērums

Jēdzieni, kas saistīti ar pilskalniem

Pilskalns ir dabisks vai mākslīgi veidots kalns (pakalns) uz kura senatnē atradušies nocietinājumi ar dzīvojamām un saimniecības ēkām, vai arī bez tām.

Pilskalna pazīmes – kalns, pakalns vai kalna kaupre ar izteikti stāvām dabīgām un cilvēku darbības rezultātā izveidotām stāvām nogāzēm. Pilskalnam var būt uzbērts viens vai vairāki vaļņi, apaļas formas pilskalnam valnis var aptvert visu pilskalna plakuma ārmalu pie nogāzes. Pilskalnam var būt izveidota vairāku pakāpju aizsardzības sistēma ar nocietinājumiem un vaļņiem vairākos līmeņos ap pilskalnu, vai viss vieglāk pieejamās vietās pilskalnam. Pilskalnam var būt mākslīgi izveidotas terases uz kurām atradās izbūvēti nocietinājumi kas apgrūtināja pretinieka nokļūšanu pilskalnā.

Pilskalna funkcija - primārā pilskalna funkcija ir aizsargāt cilvēku no uzbrucējiem. Laika gaitā pilskalns kļuva par novada centrālo vietu, kam bija ne tikai militāra un administratīva funkcija, bet arī ekonomiska un kultūras centra nozīme.

Pilskalnu, kuram trūkst kādas no raksturojošām pazīmēm, sauc par **pileni**.

Pilskalni sastopami arī visās Latvijas kaimiņzemēs, un tā ir uzskatāma par visas Ziemeļaustrumeiropas kultūrvēsturisko tradīciju. Vikingi Baltijas jūras austrumu krasta zemes dēvēja par *Garderike* ("pilskalnu zeme").

Praktiski visi viduslaiku cietokšņi Baltijā ir celti seno pilskalnu vietā, tāpēc latviešu valodā ar šo vārdu apzīmē gan pakalnus, kuros atradās seno Latvijas iedzīvotāju būvētās koka pilis, gan vēlākos viduslaiku mūra cietokšņus.

Valnis – mākslīgi izveidots paaugstinājums pilskalna plakumā viss vājāk nocietinātā vietā, parasti veidots pie uzejas pilskalnā. Apaļas formas pilskalniem nereti valnis ieskauj visu pils plakumu. Lai papildus nocietinātu valni, valnis nostiprināts ar akmens vai koka konstrukcijām, kas nodrošina valni pret nogrūvumiem, un pretinieka mēģinājumiem valni nojaukt. Latvijas

teritorijā pilskalnu vaļņa augstums var būt no 0.5 līdz 11m augsts. Lai pasargātu valni no nogruvuma, valnis nereti tiek noklāts ar biezu māla kārtu.

Pilskalna plakums - Mākslīgi izlīdzināta pilskalna virsma uz kuras tiek celti nocietinājumi un ēkas. Pilskalna plakums var būt noklāts ar māla kārtu kas to pasargā no lietus ūdeņu noskalojumiem, kā arī sastopami plakumi ar bruģējumu (virsma noklāta ar laukakmeņiem).

Pilskalna nogāze - pilskalna sānu malas kuras ir mākslīgi nostāvinātas apgrūtinot uzbrucēju mēģinājumus iekarot pili. Nogāzes arī var būt noklātas ar biezu māla kārtu pasargājot pilskalnu no izskalojumiem un nogruvumiem. Pilskalnu nogāzes papildus var būt nostiprinātas ar laukakmeņu krāvumiem, koka konstrukcijām kas apgrūtina uzbrucēju mēģinājumus parakties zem aizsarg konstrukcijām.

Aizsarggrāvis - grāvis kurš izrakts ap pilskalnu, vai pirms vaļņa atdalot pilskalnu no priekšpils vai no pārējās teritorijas ap pili. Grāvja smilts nereti izmantotas pilskalna nogāžu nostāvināšanas darbos un vaļņa izbūvē pirms vai aiz aizsargrāvja. Aizsargrāvja funkcija ir radīt papildus šķēršus uzbrucējiem apgrūtinot to pārvietošanos. Ja aizsarggrāvis tika izveidots pilskalna pakājē, tas nereti tika piepildīts ar ūdeni radot papildus grūtības uzbrucējiem.

Nocietinājumi - Cilvēku radītas konstrukcijas, būves kuras tiek veidotas gar pilskalna plakuma ārmalu, vaļņos, terasēs. Nereti pilskalnam veidota vairāku pakāpju aizsardzības konstrukcijas, kas nozīmē ka pilskalna plakumā vēl papildus var būt izveidotas konstrukcijas kas apgrūtina pils ieņemšanu. Nocietinājumus veido no laukakmeņiem, koka. Vairums Latvijas teritorijā celtās pils būvētas no skujkokiem (priede, egle), atsevišķos gadījumos kā īpaši izturīgs materiāls izmantots ozols. Būvējot steigā pils nocietinājumus sastopams arī bērzs, bet ļoti retos izņēmuma gadījumos, jo lapu koki izņemot ozolu un osi ir pakļauti ātrai truvei (pūšanai). Vidējais baļķu diametrs kurš tika izmantots nocietinājumu izveidē ir 15 – 20 cm. Atsevišķos gadījumos sastopami arī baļķi 30 – 40 cm diametrā. Nocietinājumi sevī ietver aizsargsienas, aizsargtorņus. Aizsargsienas var būt izbūvētas no vertikāliem savstarpēji sastiprinātiem baļķiem ar notēstiem galiem, vai likti horizontāli, guļus to galus nostiprinot vertikālos baļķos, vai savstarpēji kaķējot (savienojot) pakšos. Sarežģītākas nocietinājumu konstrukcijas tiek veidotas izbūvējot koka kameras (taisnstūra būves) kuras pie pamatiem var tikt aizpildītas ar laukakmeņiem vai māliem. Kamerveida nocietinājumi ļauj izveidot kaujas ejas, dažkārt vairākos līmeņos (stāvos) ar vai bez jumta konstrukcijām. Lai nodrošinātu

aizsargsienu papildus aizsardzības spējas nereti tajās tiek iebūvēti aizsargtorņi kas ir augstāki par aizsargsienām. Tiek pieņemts ka Latvijas piļu aizsargsienu augstums varēja būt no 3 – 7 m augstas, ieskaitot jumta konstrukcijas. Torņa augstums varēja sasniegt līdz pat 11m augstumu. Aizsargsienu kameru izmēri varēja būt no 2- 7 m garas, un 1 – 4m platas, aizsargsienas varēja būt savstarpēji savienotas pakšos, vai arī brīvi stāvošas, kas izbūvētas cieši viena pie otras. Torņu pamatu izmēri varēja būt no 3 x 3 , 3 x 4, 3x 5 m. Vārtu torņu izmēri ievērojami lielāki 5 x 6 , 6 x 8m. Lai pasargātu aizsargsienas un jumta konstrukcijas pret nodedzināšanu nereti tika izmantots māla apmetums uz sienām, jeb māla klājums uz jumta konstrukcijām. Iespējams 13.-14.gs. koka piļu nocietinājumus jau veidoja no māla kārneņiem.

Priekšpils - nocietināta apmetne pilskalna priekšpusē uz līdzās esoša kalna, vai pakalna, kura no pils atdalīta ar aizsargrāvi , grāvjiem un iespējams arī vaļņiem. Nocietinājumi ietver visu priekšpils perimetru, pēc konstrukcijām līdzīgi pils nocietinājumiem, bet var būt veidoti arī vienkāršākas konstrukcijas – vertikālu stabu sēta, vai guļbūves sēta bez kamerveida konstrukcijām. Priekšpils vārtu vietā, un plakuma stūros var būt izbūvēti aizsargtorņi.

Senpilsēta - apmetne pilskalna pakājē kurā dzīvo pils novada ļaudis. Apmetnē atrodas dzīvojamās ēkas (2 x 3, 3 x 3, 3 x 4, 4 x 5, 5 x 5, 5 x 6 m), saimniecības būves, darbnīcas, kūts u.c. būves saimnieciskās darbības vajadzībām. Apmetnes izmēri var būt no 1ha, līdz pat 20 hektāriem. Pie zemju centriem ar lielu iedzīvotāju skaitu senpilsētas teritorijā var būt izvietotas vairāku desmitu norobežotas viensētas ar vairāku ēku grupu vienas ģimenes vai saimes vajadzībām, kas no citām viensētām nodalītas ar sētu. Lai nodrošinātu pilsētas ikdienas normālu funkcionēšanu pilsētā var būt izveidotas ielas, jeb ielu tīkls starp kurām izvietotas viensētas. Ielas segums var tik izveidots no plēstiem dēļiem vai neliela diametra pusbaļķeņiem, baļķeņiem. Pati senpilsēta var būt nocietināta ar aizsargsienu vai aizsargžogu.

Pilskalnu klasifikācija

1866. gadā notika izrakumi Tērvetes pilskalnā, ko veica Augusts Bīlenšteins, kurš ir arī pirmais klasificējis Latvijas pilskalnus:

1. atsevišķi stāvošs kalns ar pastāvinātām nogāzēm, bet bez vaļņiem un grāvjiem (piemēram, Margas kalns);
2. pilskalni ar vairākiem vaļņiem un grāvjiem (piemēram, Embūtes pilskalns);
3. pilskalni ar valni visapkārt un muldas veida plakumu (Tukuma pilskalns);

4. pilskalns — atsevišķi stāvošs kalns ar valni plakumā (Kandavas pilskalns);
5. pilskalns, kas ierīkots kalnu kauprēs ar vaļņiem un grāvjiem abos galos (Ķentes pilskalns)
6. pilskalni, kas ierīkoti augstienes galā, zemes mēlē, upju satekā, bet ieejas pusē nocietināti ar grāvjiem un vaļņiem (Daugmales, Tērvetes pilskalns).

Juris Urtāns savukārt piedāvā savu tipoloģiju:

1. pilskalni bez vaļņiem un grāvjiem ar izlīdzinātu plakumu;
2. pilskalns ar vienu vai vairākiem grāvjiem vienā malā;
3. pilskalns ar vienu vai vairākiem grāvjiem abos galos.

Ādolfs Stubavs ieviesa Latvijas pilskalnu tipoloģiju pēc aizsardzības īpatnībām:

1. pilskalns — savrups apaļš kalns ar apļveida nocietinājumu sistēmu;
2. kaupres tipa pilskalni ar vienu vai vairākiem vaļņiem plakuma galos;
3. pilskalni — savrupi iegareni kalni gar vaļņa galu;
4. kraujas tipa pilskalni ar puslokveida nocietinājumiem un dabisku krauju aizmugurē;
5. pilskalni — augstienes stūra nocietinājumi.

Pēc kādiem principiem un kritērijiem tiek izvēlēts kalns uz kura būvēt pili !

- Ģeogrāfiskais aspekts – tiek izraudzīts kalns jeb kalnu grēda jau ar dabiski stāvām nogāzēm un grūti pieejamu apvidu (purvi, upes, meži, kalnu grēdas), viens no galvenajiem kritērijiem ūdens tilpnes atrašanās līdzās kalnam, ezers vai upe (dzeramā ūdens nepieciešamība pils iedzīvotājiem).
- Ēkonomiski - politiskais aspekts - pilskalns tiek veidots stratēģiski svarīgās vietās, tirdzniecības ceļu (ūdens ceļu) malās, krustpunktos. Pārvaldāmā novada, reģiona centrā ap kuru grupējas zemes politiski –ekonomiskā centra pakļautībā esošie novadi vai zemes, ciemi.

- Stratēģiskais aspekts- pilskalns tiek novietots zemes robežu kontrolēšanai un aizsargāšanai.

Parasti kalns pils būvniecībai tiek izraudzīts atkarībā no iedzīvotāju skaita kas tajā un ap to dzīvos. Latvijas teritorijā vidējais pilskalna lielums ir ap 1000 m², bet protams sastopami arī pilskalni no 300 – 10 000 m² (Kuldīgas pilskalns ir lielākais pēc izmēriem - 10 000 m², Mežotne 3500 m², Jersika 7500 m²).

Bet kā liecina vēstures avoti pilskalna izmēri neliecina par to noturību pret uzbrucējiem. Jo lielāks pilskalns, jo lielāka aizsardzības līnija. Tas nozīmē lai aizsargātu Kuldīgas pilskalnu 100 x 100 m kur uz katru m² pils aizsargsienas kaujas ejas atrodas viens pils aizstāvis ir nepieciešami 400 aizstāvju, kas ir ievērojams skaits. Kaujas laikā nogalinot pils aizsargu tā vietā jāstājas nākošajam, nepieļaujot ka kādā no pils aizsargsienas posmiem nav aizsargu, jo tur kur veidojas aizsardzības pārāvums uzbrucēji ar kāpnēm vai bīdāmiem uzbrukuma torņiem izmanto situāciju lai iebruktu pilī.

Kā liecina vēstures avoti 1220.gadā Mežotnes pilij kuras izmēri ir 3500 m² uzbruka 8000 krustnešu un pili ieņēma, savukārt 1281.gadā Tērvetes pilij kur platība ir 1000 m² uzbruka 14 000 krustnešu bet pili ieņemt nespēja. Salīdzinājumam, Tērvetes aizsardzības sienu garums ir aptuveni 120 m, bet Mežotnei aptuveni 300 m.

Šķietami pilskalna aizsargsienas vājākajos posmos tika celti aizsargtorņi, un lielākais tornis parasti atradās vārtu vietā, atsevišķos gadījumos pat divi torņi.

Nereti sastopams novērojums kad uzeja pilskalnā veidota tā lai uzbrucējiem virzoties uz pils ieeju būtu atsegts labais neaizsargātais sāns, jo kreisajā rokā parasti karavīrs nes sev līdz vairogu. Atsedzoties labajam sānam pils aizstāvji no pils sienām uzbrucēju var ievainot vai nogalināt ar loka bultām vai šķēpiem.